

Откидач В.М.

доктор мистецтвознавства,

професор Харківської державної академії культури

СКЛАДОВІ ТВОРЧОСТІ ЕСТРАДНОГО СПІВАКА (ЧАСТИНА ПЕРША)

Анотація. Висвітлюються питання, пов'язані зі складовими творчості естрадного співака.

Ключові слова: *творчість, естрадний спів, репертуар, фонограма, концертний виступ.*

Аннотация. *Откидач В.Н. Составные творчества эстрадного певца. Освещаются вопросы, связанные с составляющими творчества эстрадного певца.*

Ключевые слова: *творчество, эстрадное пение, репертуар, фонограмма, концертное выступление.*

The annotation. *Otkydach V.M. Compound creativity of the crooner. In the article light up questions, related to the constituents of creation of crooner.*

Keywords: *creation, vaudeville singing, repertoire, phonogram, concerto appearance.*

Проблема, що винесена в назву статті, може трактуватися двоюко. 1. Просто: треба мати певний хист, хоча б невелику фінансову підтримку, вибрати хітові пісні – і «зірка» майже готова. 2. Складно: знати складові художньої творчості, створювати сценічний імідж, мати концертні костюми, професійні фонограми, демозаписи (ідеальніше – відеокліп), займатися з досвідченим педагогом по вокалу, знати хоча б побіжно деякі закони шоу-бізнесу, мати певну ротацію пісень на радіо чи телебаченні та багато ін.

Тому проблем вистачає як з одного, так і з іншого боків. Але в будь-якому випадку виступ на сцені і все, що супроводжує цей виступ, вимагає багато зусиль і фінансових, і моральних, і художніх.

Отже, актуальність подібних суджень не викликає жодних сумнівів. Із цими проблемами стикаються тисячі молодих виконавців. Таким чином, **мета статті** – надати деякі поради на нелегкому шляху до сцени.

Аналіз останніх публікацій свідчить про те, що конкретно заявленою тематикою практично ніхто не займався. Хоча схожі проблеми частково можна віднайти і в виданнях про вокал і вокальну майстерність, про шоу-бізнес та іміджологію, про технічне забезпечення концертного виступу тощо.

Результати дослідження. Звичайно, на початку розмови бажано хоча б побіжно торкнутися деяких проблем, пов'язаних з художньою творчістю.

Творчість – це вищий рівень пізнання, найскладніша форма діяльності, що притаманна людині, є передумовою мобілізації всіх її основних психічних процесів, знань та умінь, всього життєвого досвіду, духовних і фізичних сил, породжуючи дещо якісно нове, що відрізняється неповторністю, оригінальністю, суспільно-історичною унікальністю. В мистецтві результатом творчості є створення твору мистецтва, тобто специфічне відбиття об'єктивної реальності в особливій формі – формі художніх образів. Усе це повною мірою можна віднести і до художньої діяльності естрадного співака, який теж, хоча і в меншому розмірі, створює творчий продукт – пісенний твір, де можуть вирувати пристрасті, оспівуватися різноманітні почуття тощо.

Головний ворог творчості – це страх. Боязнь невдачі скоує уяву та ініціативу. Інший ворог – боязнь помилок. Помилки – звичайні та неминучі супутники різноманітних досягнень. Третій серйозний ворог творчості – лінощі та пасивність.

Здатність до оцінки нерозривно пов'язана із центральною творчою домінантою – творчою фантазією. Найважливіше значення цієї діяльності є в тому, що вона надає можливості уявити майбутній результат творчого пошуку до закінчення діяльності, немов би уявити його.

Взагалі творчий продукт – це будь-яке матеріальне вираження творчої роботи індивідуума, все те нове, чим творча людина здатна поділитися зі світом. Щодо продуктивної творчої особистості – це людина, яка створює цей продукт, що має суттєву значимість для багатьох людей, світа в цілому, науки, мистецтва тощо.

Надійшла до редакції 28.10.2011

Може бути і непродуктивна творча особа – це особа, хоча і має певні творчі здібності, разом з тим з тих чи інших причин не створює цінного творчого продукту. Така особа не володіє розвиненими творчими здібностями і не здатна генерувати творчі ідеї. Не слід думати, що існують лише ці дві крайності. Звичайно, є й інші типи, які, до речі, можна споглядати як на професійній, так і на аматорській сцені.

Тепер перейдемо до деяких складових творчості естрадного співака.

Артистизм. Артист на сцені – завжди робота. Чим раніше виконавець це усвідомить, тим краще, оскільки нині на естраді недостатньо тільки співати. Сучасний концертний номер потребує хореографії, декорацій, світлового оформлення, театралізації. На жаль, багато так званих «зірок», навіть місцевого значення, надто високої думки про себе. Вони інколи не зважають на зауваження, помилки, продовжують їх тиражувати в геометричній прогресії.

Згадаємо, що колись при королях були блазні. Це дійсно був своєрідний громовідвід, своєрідна віддушину та рупор правдивої думки. Будь-хто міг бути позбавлений життя за певні правдиві слова. Блазень завжди був безкарним, і розумний государ оберігав та охороняв його, бо знав, що окрім нього ніхто правди не скаже. Щодо нашого часу, то нинішнім виконавцям бракує таких блазнів, які б в очі сказали очевидну правду. Тому сучасним виконавцям можна порадити більше слухати різних зауважень і робити правильні висновки. Якщо й це не допомагає, є ще один вихід – це аудіо- або відеозапис. Тут вже ніхто нікого жаліти не буде, можна почути та побачити справжню картину. Отже, раджу частіше дивитися в люстерко.

Ще одна порада. Нині час настільки швидкоплинний, що експлуатувати один репертуар і той самий імідж-образ неможливо. Публіка одразу відчує, що артист не прогресує, а експлуатує один і той самий, свого часу можливо вдало знайдений, прийом подачі всього напрацьованого матеріалу. На сцені не можна робити одне й те ж. Періоди мусять змінювати один одного, інакше ти будеш нецікавий нікому.

Можна послатися на деяких артистів, які співають як двадцять років тому. Літня жінка веде себе як дівчинка-підліток. Інший приклад зворотного плану, коли маленька дівчинка співає про важку та нестерпну жіночу долю. Хоча і тут можуть бути виключення. Такі видатні майстри пісенного жанру, як Л. Русланова, Е. П'єха, К. Шульженко, М. Магомаєв, В. Толкунова та ін. працювали в одній манері, і це не набридало, це було цікаво.

Саме тут і постає проблема репертуарної політики виконавця.

Репертуар. Дуже шкодую за тим часом, коли композитори писали мелодійні пісні. В творах минулих років на чільному місці була мелодія. Майже сто відсотків старих радянських пісень це пісенна класика. Творчість М. Блантера, І. Дунаєвського, Б. Мокроусова, Т. Хреннікова, І. Поклада, Г. Майбороди, П. Майбороди, І. Шамо та багатьох інших приваблює й понині. Сучасні композитори і так звані «композитори» інколи пишуть таку музику, яку неможливо згадати не то

що наступного дня, а й через 15-20 хвилин. Щоправда, мелодичні вдачі Р. Паулса, І. Ніколаєва, І. Крутого, В. Дробіша, К. Брейтбурга, К. Меладзе та багатьох інших можуть потішити, але це не є правилом. Значна продукція, що лунає на радіо та телебаченні, викликає асоціацію зі словосполученням «пісенний шлак». Такий шлак засмічує не тільки ефір, а й молоді незміцнілі душі, які бажають присвятити хоча частку свого життя концертній естраді.

Пісенні твори минулих років – це справжні шедеври. Створювався творчий продукт, який швидко не псувався. Ці пісні й донині лунають як в тісній компанії, так і на концертній естраді. Навіть сучасна обробка первинного матеріалу його не псує.

Фонограми. Зайвий раз приходиться констатувати, що час швидкоплинний. Якщо раніше на сцену виходили солідні, досвідчені, талановиті виконавці, які співали не все підряд, а мали свій особистий репертуар, то нині на естраді можна побачити кого завгодно і як завгодно. Співають всі, кому не заважають лінощі. Тепер чомусь голос та тембр не є головними, їх можна «зробити» в студії звукозапису та заспівати під власний «плюс». Тепер на перший план вийшли шоу, видовищність, необхідність утримувати глядача своїми костюмами, інколи їх відсутністю, епатажем і в поведінці і в словах пісень.

Звичайно, час змінився. Інший світ, інші швидкості, інші цінності, інші закони сприйняття. Зараз на сцені необхідний артист, який може робити щось надзвичайне. Колишні виконавці, які виходили до мікрофона і стояли не рухаючись, звісно молодому глядачеві нецікаві. На жаль, в цій ситуації інколи голос виконавця відходить на другий план. І все ж таки це, на наше глибоке переконання, не може бути виправданням бездарним виступам та голосам.

Ще одна цікава деталь. Якщо молоді виконавці часто не можуть, не вміють або бояться співати вживу, бояться не попасти в ноти, показати слабкий вокал, то старші, навпаки, катастрофічно бояться фонограм. Їм бракує навички роботи з фонограмою, бо вони до цього не звикли. Щоправда, нині практично всі користуються написаними спеціально або готовими фонограмами.

Єдине від чого хочеться застерегти – постійно співати під «плюсову» фонограму. Це можна виправдати лише хворобою, поганою погодою, якщо захід відбувається на відкритому повітрі, ще деякими об'єктивними обставинами. Виправдати «плюс» можна тільки надзвичайними обставинами, коли артист виїздить на гастролі, де часто відсутня якісна апаратура, яка може дати той звук, на який розраховує слухач і до якого він звик, слухаючи диски виконавця. Решта творчого життя виконавця мусить проходити «вживу». Не слід розбещувати себе «плюсом», оскільки в даному випадку виконавець кожного разу є заручником власного співу і лишає себе можливості до імпровізації, вільного співу, настрою, насолоди.

З іншого боку, живий звук – це те ж гра, хоча і за іншими законами. З одного боку, тут маса небезпек для молодого артиста. Насамперед, це хвилювання, з яким він може не впоратися і яке сильно деформує го-

лос. По-друге, можуть бути й інші перепони для нормального виступу, хоча б елементарне безпам'яття.

Концертний виступ. Різні виконавці по-різному ставляться до концертного виступу. Для одних це звичайна рутинна справа, яка вже порядком обридла, для других – свято, священнодійство, де можна отримати масу різноманітних емоцій. Треті з острахом чекають свого виступу, постійно переживають і витрачають безліч негативних емоцій.

Дійсно, концертний виступ – надзвичайно важливий захід у творчому житті будь-якого виконавця. Концерт, як правило, завершує певний етап творчості, передусім є своєрідним звітом за певний період роботи. Концерт, крім того, – це результат роботи великої кількості людей. Яким від буде, залежить від режисера, ведучого, продюсера, костюмера, освітлювача, звукооператора, працівників сцени. Неохайна робота гримера чи костюмера може буквально знищити загальний вигляд артиста, помилка або необачливість звукооператора взагалі зведе всю попередню роботу нанівець. Безумовно, виступ показує артиста з усіх боків: як він співає, рухається, реагує на публіку, взаємодіє із залом, навіть як носить сценічний костюм.

Нині формат виступу інколи розширюється до прес-конференції, ток-шоу, інтерв'ю, дискусії тощо. Тому виконавець мусить бути не тільки контактною та комунікабельною людиною, а й обізнаною особистістю. Отже, слід звертати чималу увагу на підвищення свого інтелектуального рівня, мистецького світогляду.

Як пораду можна порекомендувати молодим виконавцям-початківцям постояти за лаштунками сцени та подивитись, як готуються до виступу та працюють на сцені старші товариші. Це дійсно чудовий безкоштовний майстер-клас, який набагато краще інших розповідей та міркувань.

Чимало значення набуває і налаштування артиста до концертного виступу. У кожного завжди є щось своє: хтось хреститься, хтось мовчить, зосереджено уявляючи собі виступ, хтось, навпаки, відволікається розмовами, анекдотами, сміхом тощо. Хоча все ж таки слід спокійно готуватися до виступу, зосередитися, сконцентруватися, накопичити енергію, щоб потім на сцені сталося диво перевтілення.

Щодо дівчат, то не слід в них пригнічувати їх сексуальність. Навпаки, це одна із надзвичайно важливих категорій. Подобатися і бути красивою та щасливою генетично закладено в жіночому організмі. Це надзвичайно важлива енергетика, яка так необхідна і виконавиці, і глядачеві. Не слід цуратися всього жіночого, краси обличчя та тіла, краси очей та погляду. Розкріпачена (не розбещена!) сексуальність допоможе виконавиці справитися з усіма проблемами, що можуть виникнути на концертному майданчику.

Професійна майстерність. Різні виконавці по-різному ведуть себе на сцені і перед виходом на неї. Одні капризують, нервують, привносять до роботи цілої команди певний негатив. Інші спокійно чекають своєї черги виступу, не вередують, не влаштовують жодних сцен.

Більшість молодих артистів навіть не розуміють, як працювати і як правильно себе поводити за лаштун-

ками і на сцені. Головне, що вони мусять усвідомити, по-перше, не можна виходити на сцену (святе місце!) зі сирим, невідпрацьованим матеріалом. Ніякі аргументи, що треба «обкатати» програму, сюди не підходять. По-друге, і це головне, артист має з першого кроку, з першої ноги, з першої секунди своєї появи на сцені захопити увагу залу і вже до самого кінця не відпускати його. Це, звичайно, важко. Деякі помилково вважають, що цей дар є в них від природи. Однак це навичка, практика, які необхідно постійно розвивати.

Не слід забувати і про таку важливу деталь для артиста як ракурс. Взагалі своє обличчя треба не тільки охайно та уважно доглядати, а й постійно вивчати. Деякі виконавці-нарциси навіть для інтерв'ю автоматично сідають чи стають у вигідну для себе позу. Отже, ставайте до дзеркала, вивчайте свої фігуру, обличчя, руки, погляд, очі – і завойовуйте прискіпливу публіку.

Форма артиста. Як багато значить для виконавця бути у формі, особливо для жіночої статі. Ми не закликаємо до скелетного варіанта, адже для людини, яка активно працює на сцені, взагалі небезпечні такі навантаження. Але треба, це аксіома, добре виглядати. Не можна буди надто товстою, неохайною, зледачлою. Сцена – це таке місце, де не все можна сховати навіть за допомогою чудового вбрання та хитромудрого макіяжу. На Заході навіть у контракті прописується, якого розміру слід дотримуватися. Вийшов за рамки – порушив контракт. Шкода, що на нашій сцені цього немає.

Як ідеальний варіант (маючи, безумовно, кошти) деякі виконавці мають особистих психолога, дієтолога, хореографа, костюмера. Так, це дорого, але багато хто не програє в цій ситуації, навпаки, набирає популярності та слави.

Вік. Питання віку постійно постає в творчому середовищі. Театр, хореографія, спів диктують свої закони і «порушників» жорстко карають. Виглядає неприродно, коли літня жіночка вдягнена в коротеньку спідницю і стрибає на естраді як підліток. У більшості випадків такі артисти через певний час уже нецікаві для публіки, викликають лише іронічну посмішку, гірше – розгромні критичні статті у пресі.

Мабуть, поради тут можна єдине: треба уміти, якщо, звичайно, вдасться залишатися виконавцем «без віку», або правильно переходити з одного віку в інший. Як приклад, можна назвати деяких співачок, які не бояться свого віку і кожного разу працюють в іншому віковому форматі – Мадонна, Т. Тернер, Шер, Е. П'єха, А. Пугачова, Л. Доліна та ін. Ці співачки інколи навмисно педалюють на свої роки і від цього тільки виграють, вони завжди цікаві для глядача.

Дивимось на себе. Підходячи до дзеркала, слід бути вимогливим до себе. Якщо ти чоловік, знайди свою «фішку» – в статури, зрості, погляді, руках, зачісці. Все це треба підсилити, показати у вигідному ракурсі. Сцена не пробачає будь-яких промахів.

Якщо ти жінка, вважай, що тобі карколомно поталанило. Чим може пишатися жінка? Всім! По-перше, красивими ногами. Якщо вони дійсно такі, не слід їх ховати в безформні штани або довгі боярські сукні.

Їх треба в розумному сенсі відкрити, можливо стати на високі підбори, можливо одягти в обтягнуті чобітки. По-друге, зачіска. Нині на голові можна створити такі дива, що навіть не дуже симпатична особа стане чарівною королевою. Крім того, зачіска може суттєво допомогти створити певний сценічний образ. По-третє, обличчя та очі. Ці дві складові найвиразніші в усьому жіночому багатстві. Хоча і важко знайти жінку, яка б була задоволена своїм обличчям, все ж таки це дуже потужна зброя, проти якої частіше немає протидії. Майстерно зроблений макіяж та зачіска – це левова частка успішного виступу.

Отже, жіноча статура створена для того, щоб насолоджуватися нею. Не бійтеся показати все своє найкраще, не робіть ні з кого копій, вибирайте те, що пасує вам, вашому вікові, нинішньому моменту, репертуару. Відповідність моменту образу – надзвичайно важлива річ. Не думайте, що красиво виглядати можна тільки за великі гроші. Це омана. Можна вдягти недорогу одягу, що вигідно підкреслить вашу фігуру, зробити зачіску, заспівати чудову пісню. І все – ви королева сцени.

Тіло. Виконавець на естраді здебільшого стоїть обличчям до публіки. Це цілком виправдано, оскільки окрім музики та слова є ще обличчя, міміка, очі, погляд, руки, які допомагають розкрити драматургію пісні. Разом з тим, є ще одна частина тіла, якою дехто або зловживає, або взагалі не користується. Це спина.

Повернутися спиною до залу в минулі часи було верхом непристойності. Навіть на зорі розвитку оркестрового виконавства диригент стояв обличчям до публіки, оскільки в залі зазвичай знаходилися короновані особи. Першим з естрадних співаків, хто насмілився повернутися до публіки спиною, був французький шансоньє Жильбер Беко. Відтоді естрадні виконавці почали сміливіше користуватися цим прийомом.

Робота на сцені, безумовно, потребує не тільки самовіддачі, а й певного сценічного рішення. Одним із таких елементів і може стати спина. В першу чергу слід керуватися творчою доцільністю, виправданістю одвернення від публіки. Зазвичай, це може бути великий прогаш між куплетами пісні, коли виконавець або йде вглиб сцени, або стоїть нерухомо.

Безумовно, спина – це сильний та несподіваний хід, на який наважуються не всі. До того ж спина мусять бути пряма, красива, частиною задуманого режисерського ходу. Тільки в цьому випадку вона буде потужною зброєю. В інших випадках, коли виконавець одвертається від публіки, бо нема чого робити, буде невиправданим вчинком. До цього негативу можуть додатися вади тіла, костюма, невдале освітлення, інші негаразди.

Порадімо виконавцям та їх керівникам виважено ставитися до всіх мізансцен та рухів на сцені. Можна простояти всю пісню не рухаючись з більшим ефектом і користю, ніж носитися безглуздо по сцені. Крім того, зробіть відеозапис, подивіться на себе очима глядача, і все стане одразу зрозумілим. Сподіваємося на ваш художній смак.

Схуднення. Зараз більшість співачок стали про це замислюватися, хоча ще недавно на це не зверта-

ли особливої уваги. Хоча все не так просто. Потрібен фахівець – не можна просто припинити їсти. Бо ваш власний організм здивується, коли його переведуть лише на листя салату. Коли це відбудеться, прийдеться лікуватися та приводити в порядок і шлунок, і нерви.

Схуднення – це не просто втрата кілограмів, це й ще створення фігури. Важливо не просто позбутися ваги, необхідно, наприклад, зберегти форму грудей, оскільки груди – це завжди красиво, привабливо та сексуально. Глядачам, особливо чоловікам, це подобається, тому краще їх зберегти, але при цьому прибрати в талії, привести в порядок стегна тощо. Іншими словами, створити привабливий естетичний силует.

Корекція. Одна справа – привести себе в порядок дома перед дзеркалом, готуючись на роботу, інша – підготувати артистку для виступу на сцені, перед теле- та фотокамерами. Інший раз дівчина може виглядати непогано, але, якщо придивитися, розумієш, що їй необхідно привести в порядок шкіру, що цей колір волосся їй пасує, але з іншим вона просто розкішна. Якщо в цілому вона струнка, але треба «підкачати» руки, щоб сміливо надівати відкриті шати. Щоправда, це «дрібниці». Часто буває, що по дрібничкам треба переробити носик, підкорегувати губи, «додати» грудей.

Безумовно, можна підмалювати або підфарбувати, щось затягти, щось замаскувати, десь підкласти. Але, по-перше, все це в будь-якому випадку доводиться робити, і нерідко костюми та зачіски артистів являють собою дива винахідливості та хитромудрості творців. По-друге, як намалювати верхню губу, якщо її практично немає? Перший крупний план – і артистка у невідомому світлі.

Руки. Непоодинокі випадки, коли артист чудово працює руками, прикрашає свій виступ красивими виразними жестами, в той час як інший не знає, куди їх подіти. Але руки бувають і не дуже красивими, інколи їх наближають до обличчя, до грудей і на крупному плані видно, що рука має короткі товсті пальці або хакливі нігті. Зрозуміло, якщо не поталанило з формою рук, не слід на них акцентувати увагу, можна вдягти красиві рукавички на додаток до костюму. Так, Марлен Дітріх вишукано та невимушено носила рукавички, оскільки в неї були недосконалі руки.

Зуби. Надзвичайно важливо звернути на них увагу. Дуже часто вони бувають не в порядку. Але нині з такою кількістю кваліфікованих дантистів та розвинутої стоматологічної інфраструктури просто непристойно мати погані зуби. Звичайно дбають про передні видимі зуби, але варто артисту із зовнішністю принца закинути голову та відкрити рота, як перед очима глядачів постають вади ротової порожнини. Безумовно, артиста не стануть менше любити, не перестануть купувати диски, але образ – те, що так дорого для публічної людини – суттєво постраждає. Артист часто має бути краще звичайних людей. Те, що цілком нормально для нас, просто неможливо для кумира чи зірки.

Волосся має бути в повному порядку. Є, безумовно, варіант, коли виконавець чи виконавиця голиться наголо або немиті, нечесані патли – частина артистичного іміджу. Але, якщо без жартів, над волос-

сям мають чарувати і перукарі, і стилісти. Не знімаємо питання і про купівлю артисткою коштовного шампуню, яка регулярно миє голову, витрачає гроші та час на лікування. Цілком можливо використання недешевих перук, які теж треба придбати та доглядати.

Страх сцени. Це ще один із неприємних аспектів діяльності творчої особи. Для деяких страх так і залишився на все творче життя, для інших – у міру набуття досвіду – зменшився, для третіх його ніколи й не існувало.

Звичайно, із зростанням творчої майстерності, досвіду, практичних навичок страх інколи сам спокійно відходить від виконавця. Але для «боягузів» можна порадити наступне. Слід постійно навіювати собі впевненість та вміння зібратися. Треба налаштувати себе так, щоб не емоції, а свідомість та воля керували тобою. Треба умовляти себе навіть віддавати будь-які команди як чужій людині: «Вдихнула, видихнула! На сцену, шагом марш!». Звісно, це інколи може бути перебільшенням, проте подібний автотренінг може дати позитивні результати. Ну а головне на сцену завжди треба виходити з вивченим матеріалом, тоді і страх і невпевненість відійдуть самі по собі.

Отже, слід брати ситуацію в руки, відчувати контроль над собою та своїми страхами. Адже коли артист трясеться та пітніє, він виглядає жалюгідно, і від пісні нічого не залишається. Глядач очікує шоу. Тремтячий артист може викликати лише подив, жалість і на довершення – роздратування.

Висновки. Заявлені складові, безумовно, можуть змінюватися в залежності від майстерності естрадного співака. Разом з тим, вони практично присутні в концертній творчості будь-якого виконавця, від знання та розуміння яких буде залежати його подальша творча доля.

Література:

1. Айзеншпис Ю. Зажигающий звезды : записки и советы пионера шоу-бизнеса / Ю. Айзеншпис. — М. : Алгоритм, 2005. — 384 с.
2. Ариффулина Л. Корпорация звезд : как стать звездой и остаться человеком / Л. Ариффулина. — М. : Фэшн букс, 2007. — 224 с.
3. Белобрагин В. Имидж звезд эстрады и шоу-бизнеса / В. Белобрагин. — М. : РИЦ АИМ, 2009. — 311 с.
4. Готовцев Л. Правда о шоу-бизнесе / Л. Готовцев. — М. : Рипол классик, 2004. — 368 с.
5. Знаменская И. Шоу-бизнес : структура и разновидности / И. Знаменская, М. Алтухов. — Таганрог : Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2006. — 155 с.
6. Панасов И. Шоу-бизнес / И. Панасов. — М. : Эксмо ; Донецк : Скиф, 2004. — 384 с.
7. Поплавський М. Шоу-бізнес : теорія, історія, практика / М. Поплавський. — К. : Б.в., 2001. — 559 с.
8. Раззаков Ф. Тайны шоу-бизнеса : Сенсации. Домыслы. Правда / Ф. Раззаков. — М. : Эксмо-Пресс, 2001. — 414 с.
9. Атанесян А. Краткая инструкция для начинающего продюсера / А. Атанесян. — М. : Локи-Пресс, 2007. — 131 с.
10. Кушнир А. Хедлайнеры. 8 главных артистов и продюсеров России / А. Кушнир. — СПб. : Амфора, ТИД Амфора, 2007. — 398 с.

(Продовження статті в наступному випуску)